

Andrea Mariani

Uniwersytet im. Adama
Mickiewicza w Poznaniu

**PROWENIENCJA
GEOGRAFICZNA
I KOMPETENCJE JĘZYKOWE
JEZUITÓW PROWINCJI
LITEWSKIEJ. PRZYCZYNEK
DO BADAŃ NAD
WIELOKULTUROWOŚCIĄ
RZECZYSPOLITEJ
XVII–XVIII W.¹**

Słowa kluczowe: Towarzystwo Jezusowe | Wielkie Księstwo Litewskie | propozografia
| inkulturacja w Kościele katolickim | języki nowożytny

Andrea Mariani: absolwent Wydziału Literatury i Filozofii Uniwersytetu Państwowego w Mediolanie i Wydziału Historycznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Główny przedmiot zainteresowań badawczych autora stanowią dzieje zakonu jezuitów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Wielokulturowość jest cechą społeczeństwa staropolskiego często ukanwaną przez historyków na przykładzie określonych miast, regionów bądź grup społecznych, w tym przede wszystkim szlachty². Duchowieństwo natomiast budziło dotychczas mniejsze zainteresowanie wśród znawców tej problematyki. Tymczasem w kręgu wspomnianej warstwy społecznej Towarzystwo Jezusowe stanowi interesujący przedmiot badawczy z uwagi na jego wkład w kształtowanie dziedzictwa kulturowego dawnej Rzeczypospolitej.

Na tym tle nasuwa się pytanie, czy można mówić o wielokulturowości jezuitów, którzy przecież należeli do zgromadzenia zakonnego zorganizowa-

---

¹ Niniejszy artykuł powstał w ramach grantu NCN-u kierowanego przez autora, pt. „Inwentarze kolegiów jezuitkich w Nieświeżu i w Nowogródku – opracowanie i edycja źródłowa” (projekt nr 2015/19/D/HS3/00597).

² W ten nurt wpisuje się seria pt. *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 1–6, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010–2013. Zob. też B. Rok, *Mniejszości narodowe i religijne w Rzeczypospolitej w czasach saskich. Stan badań i postulaty badawcze*, [w:] *Między barokiem a oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 1996, s. 71–84.

nego na wzór scentralizowanej monarchii, zapewniającego swoim członkom jednolitą formację i dążącego do osiągnięcia uniwersalnych celów³. Przy spełnianiu powołania określonego przez założyciela zakonu, św. Ignacego Loyolę, Towarzystwo Jezusowe dopasowywało swoje narzędzia i metody pracy do uwarunkowań lokalnych, co prowadziło do swego rodzaju inkulturacji zakonu⁴.

Wewnętrzne zróżnicowanie społeczeństw, wśród których jezuita działali, wywierało również wpływ na skład osobowy samego zakonu. Fakt ten znajdował odzwierciedlenie w różnicach w proveniencji geograficznej, w kompetencjach językowych oraz w pochodzeniu społecznym jezuitów. Różnorodność personelu pod tymi trzema względami pozytywnie wpływała na funkcjonowanie zgromadzenia. Pochodzenie danego zakonnika z określonego miasta lub regionu decydowało bowiem o rozeznaniu miejscowych realiów. Znajomość języków narodowych z kolei stanowiła niezbędny warunek do prowadzenia duszpasterstwa. Koligacje z przedstawicielami miejscowej elity zapewniały wreszcie przychylną możnowładców dla całego zgromadzenia. Przy prowadzeniu polityki personalnej władze zakonne przywiązywały do wspomnianych aspektów dużą wagę, zwłaszcza w przypadku proveniencji geograficznej i kompetencji językowych podwładnych. Dzięki temu zachowała się bogata dokumentacja dotycząca tego tematu.

Słabiej udokumentowany w źródłach jest natomiast trzeci aspekt: pochodzenie społeczne zakonników. Warto jednak o nim wspomnieć, ponieważ wątek ten będzie stanowić tło dalszych rozważań. Przełożeni zakonni nie wymagali zazwyczaj szczegółowych informacji na temat statusu społecznego podwładnych. Wyjątek stanowiły pod tym względem egzaminy przeprowadzane przed wstąpieniem danego kandydata do zakonu, które miały

³ Cele te polegały na wspomaganii dusz bliźnich i własnej w osiągnięciu zbawienia, co zgodnie z ówczesnym rozumieniem oznaczało obronę i krzewienie wiary katolickiej. Zob. św. Ignacy Loyola, *Konstytucje Towarzystwa Jezusowego wraz z przypisami Kongregacji Generalnej XXXIV oraz normy uzupełniające zatwierdzone przez tę samą Kongregację*, Kraków 2001, § 3; J. O'Malley, *Pierwsi jezuita*, tłum. F. Rzepka i in., Kraków 1999, s. 43, 417, 422.

⁴ Dla definicji pojęcia zob. *Inkulturacja*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 7, red. S. Wielgus, Lublin 1997, kol. 234–235. Pojęciem zbliżonym jest „akomodacja”, rozumiana w wymiarze biblijnym, dogmatycznym, liturgicznym, misyjnym oraz pastoralnym. *Akomodacja*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 1, red. F. Gryglewicz, Lublin 1973, kol. 239–253. Pojęcie inkulturacji w kontekście historiografii dotyczącej jezuitów polskich stosował już Stanisław Obirek. Zob. S. Obirek, *Swoista inkulturacja – jezuita i polski sarmatyzm*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 1998, z. 1, s. 71–77.

na celu ustalenie, czy nie ma przeszkód prawnych uniemożliwiających jego przyjęcie do Towarzystwa⁵. Gdy już stwierdzono brak takich przeszkód, talenty umysłowe, pobożność i nienaganny tryb życia były uważane za ważniejsze, a kwestia przynależności stanowej kandydatów schodziła na dalszy plan. Zgodnie z tą zasadą ostrzegano przed sprzyjaniem karierze współbraci z uwagi na przyjaźni, koligacje i lojalność osobistą⁶.

Ze względu na charakter przekazu źródłowego tematem niniejszego artykułu będą zagadnienia proveniencji geograficznej jezuitów i związanej z nią znajomości języków. Są to istotne aspekty, które pozwalają uchwycić specyfikę aktywności zakonu oraz zmiany zachodzące w tym zakresie. Świadczą one ponadto o wielokulturowości personelu Towarzystwa zaangażowanego w pracę nauczycielską i duszpasterską na wschodnich rubieżach państwa polsko-litewskiego.

Zagadnienia proveniencji geograficznej, znajomości języków i pochodzenia społecznego jezuitów nie doczekały się dotąd wyczerpującego omówienia. Uwaga badaczy skupiła się tradycyjnie na pierwszym pokoleniu polskich jezuitów, działającym od lat sześćdziesiątych XVI w. do pierwszej dekady kolejnego stulecia. Strukturę personelu zakonnego pod względem proveniencji geograficznej opisał Bronisław Natoński, który zauważył stopniowy wzrost liczebności obywateli Rzeczypospolitej kosztem obcokrajowców⁷. Bardziej zróżnicowane informacje podawano na temat kompetencji językowych zakonników. Tą kwestią zajmował się Jan Poplatek, który ba-

⁵ J. Kołacz, *Słownik języka i kultury jezuitów polskich*, Kraków 2006, s. 105. Na temat egzaminu wstępnego zob. też „*Examina novitiorum*” (*Egzaminy nowicjusów*) jezuitów z Braniewa z lat 1569–1574, wstęp i oprac. J. Łukaszewska-Haberkowa, Kraków 2012, s. 8–18. Źródłem zastępczym są nekrologi, które jednak należy traktować bardzo ostrożnie, nie zawsze bowiem określały one jednoznacznie pochodzenie społeczne jezuitów. Były ponadto sporządzane wiele lat po wstąpieniu danej osoby do zakonu i odpowiadały konwencji literatury pochwalnej.

⁶ M. Friedrich, *Der lange Arm Roms? Globale Verwaltung und Kommunikation im Jesuitenorden 1540–1773*, Frankfurt am Main – New York 2011, s. 338–339. Postawa ta znajdowała odzwierciedlenie również w nekrologach. Maciej Karski miał stwierdzić: „Iesuita sum non masovita, imo cum sim praeses totius provinciae communem cuique pro merito tamquam pater affectum debeo”, *Archiwum Romanum Societatis Iesu* [dalej ARSI], Litwania, nr 63, f. 156v.

⁷ W 1564 r. wszyscy jezuita działający na ziemiach polskich byli cudzoziemcami. Odsetek obcokrajowców zmniejszał się przez kolejne lata: w 1570 r. stanowili oni około 47% personelu, w 1584 r. około 18%, a w 1599 r. już tylko 8%. B. Natoński, *Szkolnictwo jezuickie w Polsce w dobie kontrreformacji*, [w:] *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce: wybór artykułów*, oprac. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 37.

dał pierwsze pokolenie jezuitów oraz zakonników aktywnych w połowie XVIII w.⁸ Wyniki tych badań, zawartych w niepublikowanej rozprawie, popularyzował Jerzy Flaga w monografii poświęconej formacji duchowieństwa zakonnego⁹. Podczas gdy w pierwszym okresie zaznaczała się silna pozycja języka niemieckiego, w XVIII stuleciu, na tle wzrostu znaczenia francuszczyzny w kręgu elit i w wyniku reformy szkolnictwa jezuickiego, język francuski jako narzędzie komunikacji zyskiwał zwolenników także wśród zakonników¹⁰.

Znaczący wkład w rozpoznanie opisanej problematyki wniosły w ostatnich latach prace Justyny Łukaszewskiej-Haberkowej, która na podstawie egzaminów nowicjuszy i żywotów zakonników zarysowała zbiorowy portret pierwszego pokolenia jezuitów¹¹. Szczególnie interesujące uwagi sformułowała autorka na temat pochodzenia społecznego jezuitów. Zauważyła m.in. znaczącą liczbę nowicjuszy wywodzących się z rodzin mieszczańskich lub z drobnej szlachty¹². Mimo że źródła nie pozwalają na systematyczną analizę tego zagadnienia w późniejszym okresie, w oparciu o fragmentaryczne wzmianki zawarte przede wszystkim w nekrologach, można się zgodzić z tezą wysuniętą w literaturze, jakoby z biegiem lat coraz więcej kandydatów do zakonu wywodziło się z zamożnej szlachty, która stopniowo marginalizowała mieszczaństwo i drobną szlachtę¹³.

⁸ J. Poplatek, *Znajomość języków u jezuitów polskich w latach 1567–1599 i 1740–1770*. Maszynopis znajduje się w Archiwum Prowincji Polskiej Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie.

⁹ J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i w XVIII wieku*, Lublin 1998, s. 250–260.

¹⁰ Tegoż, *Formacja i kształcenie...*, s. 255–257. Szerzej o obecności tego języka w kulturze dawnej Rzeczypospolitej zob. M. Serwański, *Présence de la langue française en Pologne aux XVIe et XVIIe siècles*, [w:] *Les langues étrangères en Europe. Apprentissage et pratiques (1450–1700)*, ed. M. Zuili, S. Baddeley, J.F. Chappuit, Paris 2012, s. 195–204; M. Serwański, K. Napierała, *The Presence of Francophonie in Poland from the Sixteenth Century to the Eighteenth*, [w:] *European Francophonie. The Social, Political and Cultural History of an International Prestige Language*, ed. V. Rjéoutski, G. Argent, D. Offord, Oxford i in. 2014, s. 307–335.

¹¹ J. Łukaszewska-Haberkowa, *Pierwsze pokolenie polskich jezuitów w świetle biografii i egzaminów*, Kraków 2013, s. 63, 164.

¹² Tamże, s. 44, 47. Na mieszczański rodowód jezuitów w XVI w. wskazał także Stanisław Obirek. Zob. S. Obirek, *Swoista inkulturacja...*, s. 73–74; tegoż, *Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564–1668. Działalność religijna, społeczno-kulturalna i polityczna*, Kraków 1996, s. 106.

¹³ Przekonanie o szlacheckim pochodzeniu wielu jezuitów potwierdzone jest również przez XVIII-wiecznych autorów. Zob. J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, oprac. R. Pollak, Wrocław 1951, s. 111–113.

Z tego zwięzłego omówienia stanu badań wynika, że dotychczasowa wiedza na temat personelu jezuickiego dotyczy przede wszystkim pierwszych lat działalności zakonników oraz – w ograniczeniu do kwestii znajomości języków – schyłkowej fazy istnienia Towarzystwa na ziemiach polskich. Pozostają natomiast niezbadane XVII stulecie oraz pierwsze cztery dekady XVIII w. Niniejszy artykuł ma właśnie na celu wypełnienie tej istotnej luki badawczej, przy czym kluczowe zadanie będzie polegać na zweryfikowaniu hipotezy, jakoby wzrost liczebności przedstawicieli lokalnej społeczności w szeregach zakonu trwał przez znaczną część badanego okresu. W dalszej kolejności należy odpowiedzieć na pytanie o istnienie powiązań między zmianami w strukturze personelu a profilem aktywności zgromadzenia. W tym kontekście należy zwrócić uwagę na relacje, jakie łączyły zakonników z przedstawicielami wyższych warstw społecznych. Podejmując próbę odpowiedzi na wspomniane kwestie, można zastosować metodę prozopograficzną, która polega na zbiorczej analizie danych statystycznych dotyczących członków określonej grupy.

Jako *terminus a quo* przyjmuje się rok 1608. Dokonał się wówczas podział prowincji polskiej, w wyniku którego wyodrębniono prowincję litewską. Wydarzenie to przyczyniło się do ustabilizowania organizacji Towarzystwa i do ugruntowania pozycji zakonu na wschodnich rubieżach państwa polsko-litewskiego. *Terminus ad quem* stanowią natomiast lata pięćdziesiąte XVIII w., gdy nastąpiły kolejne podziały jednostek administracyjnych na terenie Rzeczypospolitej¹⁴.

Geograficzny zakres niniejszych rozważań ogranicza się do prowincji litewskiej Towarzystwa Jezusowego (il. 1). Na tę zakonną jednostkę administracyjną należy spojrzeć nie tylko jako na organizację terytorialną, ale również jako na korporację duchownych, którzy działali na danym obszarze geograficznym, podlegając równocześnie władzy tego samego przełożonego, zwanego prowincjałem. W obrębie prowincji udzielane było wykształcenie zakonne, rozwijała się kariera członków zgromadzenia oraz zaznaczała się ich mobilność. Ponadto na tym szczeblu administracji Towarzystwa były sporządzane akta, które tworzą bazę źródłową niniejszego artykułu. Z punktu

¹⁴ W 1754 r. podzielono prowincję polską na wielkopolską i małopolską. W latach 1758–1759 doszło natomiast do podziału prowincji litewskiej, w wyniku którego wyodrębniono prowincję mazowiecką. Zob. A. Mariani, *Między Płockiem a Połockiem. Powstanie prowincji mazowieckiej Towarzystwa Jezusowego jako wspólny efekt jezuickiej rutyny zarządzania i ingerencji magnaterii*, [w:] *Nowożytnicze Zeszyty Historyczne*, z. 5: *Religia w epoce nowożytnej XVI–XVIII w. Polityka–społeczeństwo–kultura*, red. E. Kaźmierczyk, Kraków 2013, s. 111–133.

Il. 1.

widzenia kwestii wielokulturowości personelu zakonnego prowincja litewska jawi się jako niezwykle interesujący przedmiot badań. W jej skład wchodziło bowiem terytorium nie tylko Wielkiego Księstwa, ale również Mazowsza, Podlasia, Warmii oraz Inflant i Kurlandii.

KATALOGI OSOBOWE PROWINCJI LITEWSKIEJ JAKO ŹRÓDŁO DO BADAŃ PROZOPOGRAFICZNYCH

Bardzo wartościowym źródłem, umożliwiającym prowadzenie szeroko zakrojonych badań nad strukturą personelu Towarzystwa Jezusowego, są katalogi osobowe. W historiografii polskojęzycznej były one dotychczas słabo wykorzystywane. Badacze opierali się na nich głównie przy poszukiwaniu informacji na temat poszczególnych zakonników, wyróżniających się aktywnością duszpasterską, artystyczną lub dydaktyczną. Nie powstał natomiast zbiorowy portret personelu prowincji polskiej i litewskiej w oparciu o narzę-

dzia analizy statystycznej. Pod tym względem dorobek historiografii polskiej przedstawia się skromnie w porównaniu z krajami zachodnioeuropejskimi, w których od dawna tego typu badania są prowadzone¹⁵.

Katalogi dzieliły się na dwa rodzaje: roczne (*catalogi breves*) i trzyletnie (*triennales*). O ile pierwsze określają przynależność zakonnika do danego kolegium i urzędy przez niego piastowane, o tyle drugie odpowiadały na szerszy kwestionariusz pytań, który – ukształtowany się u schyłku XVI w. – obowiązywał bez większych zmian przez cały okres istnienia Towarzystwa¹⁶. Pomimo pewnych mankamentów¹⁷ katalogi prowincji litewskiej, należące do działu *Lituania* Archiwum Rzymskiego Towarzystwa Jezusowego, tworzą bogaty zbiór¹⁸. Pozwalają one na analizę wielu kwestii, wśród których proveniencja geograficzna i znajomość języków stanowią tylko dwa z wielu możliwych zagadnień.

Ze względu na dużą liczbę zachowanych jednostek archiwalnych prowadzona kwerenda miała charakter sondażowy. Do opracowania danych statystycznych stanowiących podstawę niniejszych rozważań wykorzystano sześć katalogów, sporządzonych w stosunkowo regularnych odstępach czasu¹⁹. Przy wyborze kierowano się nie tylko dynamiką rozwoju Towarzystwa, ale również ważnymi cezurami w życiu politycznym dawnej Rzeczypospolitej.

¹⁵ Zob. A. Dompnier, *L'activité missionnaire des Jésuites de la Province de Lyon dans la première moitié du XVIIe siècle. Essai d'analyse des „Catalogi”*, „Melanges de l'École Française à Rome” 1985, vol. 97, nr 2, s. 941–955; A. Demoustier, *Les Catalogues du Personnel de la Province de Lyon en 1587, 1606 et 1636*, „Archivum Historicum Societatis Iesu” (dalej: AHSI) 1973, nr 83, s. 3–105; 1974, nr 85, s. 3–84; L. Szilas, *Die österreichische Jesuitenprovinz im J. 1773. Eine historisch-statistische Untersuchung*, AHSI 1978, nr 93, s. 97–158; nr 94, s. 297–349.

¹⁶ Część pierwsza wspomnianych katalogów zawiera następujące informacje: wiek i stan zdrowia poszczególnych zakonników, data wstąpienia do zakonu, proveniencja geograficzna, wykształcenie zdobyte przed wstąpieniem do Towarzystwa i w trakcie życia zakonnego, przebieg dotychczasowej kariery i charakter złożonych ślubów, umiejętności językowe oraz ewentualne posiadanie stopni naukowych. Część druga opisywała natomiast cechy charakteru zakonników i zawierała ocenę przełożonych na temat ich zdolności. Zob. też L. Lukács, *Le catalogue modèle de père Lainez (1545)*, AHSI 1957, nr 51, s. 57–66. Ogólnie na temat katalogów osobowych zob. M. Friedrich, *Der lange Arm...*, s. 301–309.

¹⁷ Na przykład kompetencje językowe, odnotowywane okazjonalnie w XVII i w pierwszych dekadach XVIII w., dopiero w latach czterdziestych tegoż stulecia zaczęły być regularnie uwzględniane.

¹⁸ *Polonica w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego*, red. A. Bieś, t. 2: *Lituania*, Kraków 2003, s. 54–99.

¹⁹ ARSI, *Lituania*, nr 6 (Catalogus triennalis 1611), f. 22–51; *ibid.*, nr 10 (Catalogus triennalis 1645), f. 1–117; *ibid.*, nr 12 (Catalogus triennalis 1665), f. 62–172; *ibid.*, nr 22 (Catalogus triennalis 1700), f. 1–126; *ibid.*, nr 24 (Catalogus triennalis 1730), f. 1–214; *ibid.*, nr 30 (Catalogus triennalis 1757), f. 1–291.

O ile katalog z 1611 r. był pierwszym po powstaniu prowincji litewskiej, o tyle ten z 1757/1758 r. był ostatnim przed jej podziałem. Katalog z 1645 r. z kolei odzwierciedla rozwój prowincji, który dokonał się pomimo likwidacji placówek położonych na ziemiach inflanckich, utraconych na rzecz Szwecji w latach dwudziestych XVII w.²⁰ Katalog z 1665 r. pokazuje natomiast głęboki kryzys spowodowany powstaniem kozackim i wojną polsko-moskiewską (1654–1667), która stała się przyczyną m.in. długoletniej okupacji Wilna²¹ oraz zamknięcia domów w Nowogródku Siewierskim i w Smoleńsku. Perturbacje te prowadziły także do emigracji wielu jezuitów, którzy w okresie wojny działali na terenie prowincji czeskiej i austriackiej²².

W świetle kolejnego katalogu okazuje się, że w przededniu wielkiej wojny północnej (1700–1721) wspomniane straty zostały wyrównane. Stosunkowo szybko podniosła się prowincja litewska z kolejnego kryzysu, wynikającego z działań wojennych oraz epidemii dżumy z lat 1708–1710. Widać to na przykładzie katalogu z 1730 r. Pomimo stopniowego rozkładu państwa polsko-litewskiego okres szybkiego rozwoju zakonu nastąpił w ostatnich latach życia Augusta II i trwał przez niemalże całe panowanie jego syna Augusta III.

GEOGRAFICZNE ROZMIESZCZENIE ZAKONNIKÓW NA TERENIE PROWINCJI

Na proveniencję geograficzną jezuitów należy spojrzeć w kontekście rozmieszczenia domów zakonnych w różnych częściach prowincji. O potrzebie zwrócenia uwagi na tę kwestię decyduje fakt, że rekrutacja kandydatów do zakonu dokonywała się w dużym stopniu wśród byłych uczniów szkół jezuitów, którzy ukończyli kurs retoryczno-humanistyczny. Zjawisko to stało się szczególnie widoczne w okresie, gdy sieć placówek szkolnych była już rozwinięta. Była to niezwykle doniosła zmiana w porównaniu z pierwszymi dekadami istnienia Towarzystwa, gdy kandydaci do zakonu byli przeważnie ludźmi dorosłymi, niekiedy posiadającymi już święcenia kapłańskie²³.

Tab. 1a i 1b unaoczniają zmiany zachodzące w obrębie prowincji litewskiej. W świetle przytoczonych danych statystycznych widać słabnięcie pozycji Wilna na tle wzrostu liczby zakonników zaangażowanych w innych

²⁰ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 1, Kraków 1905, s. 268–269, 280, 282.

²¹ Tamże, s. 83.

²² L. Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 3: *Próby odnowy akademii wileńskiej po klęskach potopu i okres kryzysu 1655–1730*, Rzym 1987, s. 12–17.

²³ Zob. „*Examina novitiorum*”..., *passim*.

Tab. 1a. Rozmieszczenie zakonników w różnych częściach prowincji litewskiej (w liczbach bezwzględnych)*

	Rok					
	1609 ^{a)}	1645	1665	1700	1730	1757
Inflanty i Kurlandia ^{b)}	18	12	6	38	41	86
Litwa i Żmudź ^{c)}	0	35	42	55	51	68
Mazowsze i Podlasie ^{d)}	44	109	63	115	127	156
Warmia i Prusy Ks. ^{e)}	31	58	62	72	72	69
Wilno ^{f)}	122	235	109	187	245	283
Ziemie ruskie W.Ks.L. ^{g)}	65	183	81	223	374	427
Ogólnie	280	632	363	690	910	1089

* Pominięto osoby należące do zarządu prowincji oraz zakonników przebywających poza jej granicami.

^{a)} Wartości obliczone na podstawie katalogu rocznego z 1609 r. ARSI, Lituania, nr 6.

^{b)} Dorpat, Dyneburg, Hłkuszt, Mitawa, Ryga, Szomberga, Wenden.

^{c)} Kowno, Kroże, Poszawsze, Widze, Żodziszki.

^{d)} Drohiczyn, Łomża, Płock, Połock, Pułtusk, Warszawa.

^{e)} Braniewo, Królewiec, Reszel, Tylża.

^{f)} Dom profesów, kolegium akademickie, nowicjat i dom trzeciej probacji.

^{g)} Bobrujsk, Grodno, Mińsk, Mohylew, Mścisław, Nieśwież, Nowogród Siewierski, Nowogródek, Orsza, Pińsk, Połock, Słonim, Smuck, Smoleńsk, Witebsk.

Tab. 1b. Rozmieszczenie zakonników w różnych częściach prowincji litewskiej (w odsetkach)*

	Rok					
	1609 ^{a)}	1645	1665	1700	1730	1757
Inflanty i Kurlandia	6,4	1,9	1,6	5,5	4,5	7,9
Litwa i Żmudź	0	5,5	11,6	8,0	5,6	6,2
Mazowsze i Podlasie	15,7	17,2	17,4	16,7	14,0	14,3
Warmia i Prusy Ks.	11,1	9,2	17,1	10,4	7,9	6,4
Wilno	43,6	37,2	30,0	27,1	26,9	26,0
Ziemie ruskie W.Ks.L.	23,2	29,0	22,3	32,3	41,1	39,2
Ogólnie	100,-	100,-	100,-	100,-	100,-	100,-

* Pominięto osoby należące do zarządu prowincji oraz zakonników przebywających poza jej granicami.

^{a)} Wartości obliczone na podstawie katalogu rocznego z 1609 r. ARSI, Lituania, nr 6.

ośrodkach. Podczas gdy na początku XVII w. gościła w stolicy Wielkiego Księstwa prawie połowa personelu prowincji litewskiej, 100 lat później przebywała tam zaledwie nieco ponad jedna ćwierć.

Wilno odebrały pierwszeństwo placówki położone na ziemiach ruskich Wielkiego Księstwa. Odsetek przebywających tam jezuitów w stosunku do

personelu całej prowincji wzrósł z 20% na 40%. Znaczenie tych terenów zaczęło rosnać już w I połowie XVII w. Regres w okresie wojny polsko-moskiewskiej miał tylko charakter tymczasowy, związany z likwidacją placówek w Nowogródku Siewierskim i w Smoleńsku oraz z ograniczeniem liczebności personelu w innych placówkach usytuowanych przy granicy polsko-rosyjskiej. Po uspokojeniu sytuacji kraju pozycja domów zakonnych na ziemiach ruskich ponownie się wzmacniała.

Silny regres można odnotować w przypadku Inflant, gdzie z powodu wojny ze Szwecją w latach 1621–1626 uległy likwidacji domy w Rydze, Dorpacie i Wenden. Pomimo otwarcia nowych placówek w części Inflant pozostałej pod panowaniem polskim (Dyneburg, Mitawa, Szomberga i Iłłukszta) liczba zakonników przebywających w tym rejonie pozostawała ograniczona. Gwałtowny wzrost nastąpił dopiero w latach czterdziestych XVIII w., gdy miejscowa szlachta katolicka zaczęła fundować misje jezuickie we własnych dobrach²⁴.

PROWENIENCJA GEOGRAFICZNA JEZUITÓW

Gdy przypatrzmy się bliżej proveniencji geograficznej zakonników, zauważymy w badanym okresie wzrost liczebności osób pochodzących z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego (tab. 2, wykres 1). Grupę tę tworzyli zakonnicy określane jako *lituani* (z województwa wileńskiego i trockiego), *rutheni* (z ziem rdzennie ruskich Wielkiego Księstwa) oraz *samogitae*, czyli Żmudzini²⁵. Ich liczba w stosunku do całego personelu prowincji znacznie się zmieniła podczas badanego okresu. Do połowy lat sześćdziesiątych XVII w. odsetek tej grupy oscylował około 40%. Pod koniec XVII w. wzrósł na poziom ponad 50%. Osiągnął szczyt w 1730 r., gdy stanowili oni 57% personelu. Pomimo spadku o kilka procent, u schyłku lat pięćdziesiątych grupa ta stanowiła nadal ponad połowę personelu prowincji.

Odmierna tendencja cechowała zakonników wywodzących się z zachodnich części prowincji (Mazowsze, Podlasie, Warmia) oraz spoza terenów zakonnej jednostki administracyjnej (cudzoziemcy i Koroniarze, określane mianem *poloni*). Znaczenie pierwszych wzrosło do połowy XVII stulecia, aby następnie zmniejszyć się do lat trzydziestych XVIII w. Odsetek osób

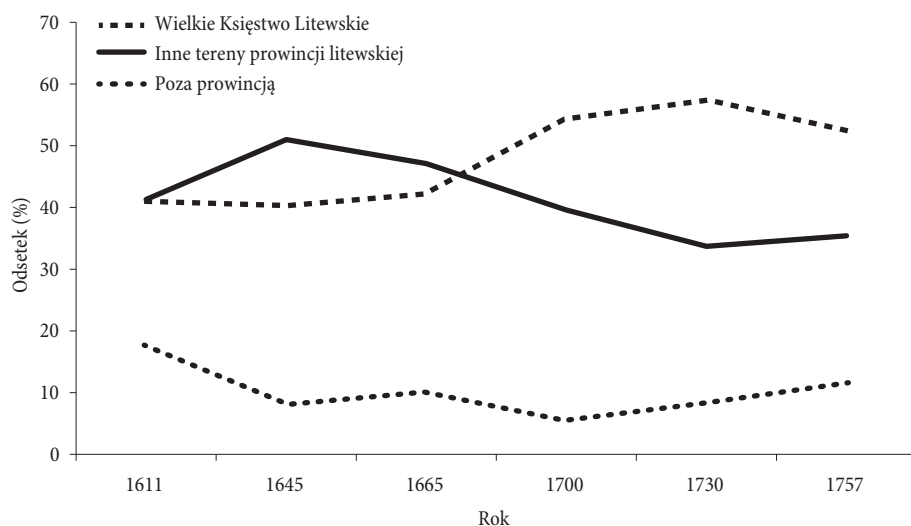
²⁴ A. Mariani, *Jezuici w Inflantach i w Kurlandii (1700–1773). Między wielką polityką a elitą lokalną*, „Zapiski Historyczne” 2012, z. 4, s. 129–130.

²⁵ Można do nich doliczyć również niewielką grupę Inflantczyków, której liczebność nie ulegała większym zmianom.

Tab. 2. Proweniencja geograficzna jezuitów według obszarów prowincji litewskiej (w liczbach bezwzględnych)

	Rok					
	1611	1645	1665	1700	1730	1757
Wielkie Księstwo Litewskie	104	258	155	375	527	580
Inne tereny prowincji litewskiej	104	324	172	272	308	390
Poza prowincją	44	53	38	40	79	131
Brak danych	2	2	1	3	0	0
Ogólnie	254	637	366	690	914	1101

Wykres 1. Proweniencja geograficzna zakonników według obszarów prowincji litewskiej (odsetek*)

* Odsetki zostały obliczone w stosunku do liczby zakonników, których proweniencja geograficzna jest znana.

pochodzących spoza granic prowincji szybko spadał w pierwszych dekadach XVII w. Udział tej grupy w stosunku do całego personelu prowincji zmniejszył się wówczas o około połowę, z prawie 20% spadł poniżej 10%. Następnie przez cały czas oscylował pomiędzy 6 a 12%. Pewna tendencja do wyrównania opisanych różnic zaznaczyła się w połowie XVIII w., gdy na tle erozji prymatu przedstawicieli społeczeństwa Wielkiego Księstwa doszło do niewielkiego wzrostu znaczenia pozostałych grup.

Tab. 3a. Proweniencja geograficzna jezuitów według regionu (w liczbach bezwzględnych)

	Rok					
	1611	1645	1665	1700	1730	1757
Lituanus	65	123	70	151	218	234
Livo	11	18	7	13	14	27
Masovita	54	198	93	103	110	114
Polonus	22	36	28	29	61	94
Pruthenus	40	103	65	129	133	187
Ruthenus	17	79	47	122	226	249
Samogita	11	38	31	89	69	70
Subsylvanus	10	23	14	40	65	89
Obcokrajowiec	22	17	10	11	18	37
Brak danych	2	2	1	3	0	0
Ogólnie	254	637	366	690	914	1101

Tab. 3b. Proweniencja geograficzna jezuitów według regionu (w odsetkach)

	Rok					
	1611	1645	1665	1700	1730	1757
Lituanus	25,6	19,3	19,1	21,9	23,9	21,2
Livo	4,3	2,8	1,9	1,9	1,5	2,4
Masovita	21,3	31,1	25,4	14,9	12,0	10,4
Polonus	8,7	5,7	7,7	4,2	6,7	8,5
Pruthenus	15,7	16,2	17,8	18,7	14,6	17,0
Ruthenus	6,7	12,4	12,8	17,7	24,7	22,6
Samogita	4,3	5,9	8,5	12,9	7,5	6,4
Subsylvanus	3,9	3,6	3,8	5,8	7,1	8,1
Obcokrajowiec	8,7	2,7	2,7	1,6	2,0	3,4
Brak danych	0,8	0,3	0,3	0,4	0	0
Ogólnie	100,-	100,-	100,-	100,-	100,-	100,-

Wyraźne zmiany unaocznia się również, jeśli uwzględniamy pojedyncze grupy według proveniencji regionalnej (tab. 3a i 3b). W przypadku członków społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego w dłuższej perspektywie widoczny jest wzrost liczby Rusinów, który należy powiązać z rozbudową sieci placówek zakonnych na ziemiach ruskich Wielkiego Księstwa. O ile na początku XVII w. stanowili oni zaledwie szóstą grupę, o tyle 150 lat później zdobyli pierwsze miejsce. Wzmocnienie się ich pozycji przypadało na

okresy sprzyjające rozwojowi zakonu: w pierwszych i ostatnich dekadach XVII w. oraz w I połowie XVIII stulecia.

Grupy składające się z przedstawicieli pozostałych regionów Wielkiego Księstwa cechowały się większą stabilnością. Świadczy o tym choćby pozycja Litwinów, którzy na początku XVII w. stanowili czwartą część personelu prowincji litewskiej. Wkrótce jednak ich znaczenie nieco osłabło: przez większość badanego okresu odsetek tej grupy utrzymywał się na poziomie około 20%. Udział Żmudzinów wzrastał natomiast przez cały XVII w. Po osiągnięciu szczytu na przełomie XVII i XVIII stulecia nastąpił pewien regres trwający przez kolejne dziesięciolecia. Najmniejszą grupę tworzyli Inflantczycy i Kurlandczycy, których odsetek zmniejszył się w pierwszych dekadach XVII w. w wyniku utraty znacznej części Inflant na rzecz Szwecji. Później ich odsetek oscylował na poziomie ok. 2% przez cały badany okres. Do zmiany tej tendencji nie przyczyniła się nawet ożywiona działalność fundacyjna miejscowych rodów.

W przypadku osób pochodzących z innych części prowincji zakonnej, niemieszczących się w granicach Wielkiego Księstwa, spektakularny wzrost liczebności cechował Mazowszan w I połowie XVII w. Jeszcze u schyłku XVI w. stanowili oni ok. 16% personelu prowincji polskiej²⁶. Po utworzeniu prowincji litewskiej, pomiędzy 1611 a 1645 r., ich udział w personelu prowincji wzrósł o 10% – od ok. 20 do ponad 30%. Dzięki temu Mazowszanie wyprzedzili Litwinów i zajęli pierwsze miejsce, które zachowali jeszcze 20 lat później, mimo że ich odsetek spadł do poziomu $\frac{1}{4}$ personelu. Swoim zaangażowaniem przedstawiciele tego regionu zastępowali Koroniarzy spoza prowincji i obcokrajowców, których znaczenie słabło w pierwszych dekadach XVII w. Stopniowe ograniczanie roli Mazowszan rozpoczęło się dopiero u schyłku tego stulecia. Tendencja ta trwała do końca badanego okresu.

Stabilny był natomiast udział Warmiaków, których odsetek oscylował – z wyjątkiem 1730 r. – w granicach 15–18%. Warto podkreślić, że ze względu na niewielki obszar tego regionu liczba powołań była bardzo znaczna. Istotną rolę odgrywały przy rekrutacji zakonników kolegia w Braniewie i Reszlu²⁷.

Interesujący przypadek stanowią Podlasianie. Przez cały badany okres ich znaczenie wzrastało, choć odsetek tej grupy nigdy nie osiągnął pozio-

²⁶ B. Natoński, *Szkolnictwo jezuickie...*, s. 37.

²⁷ Zob. G. Lühr, *Die Schüler des Braunsberger Gymnasiums von 1694 bis 1776 nach dem Album Scholasticorum Braunsbergense*, Braunsberg 1934; tegoż, *Die Matrikel des päpstlichen Seminars zu Braunsberg 1578–1798*, Königsberg 1925.

mu 10%. Pomimo istnienia tylko jednej placówki prowincji litewskiej w tym regionie (Drohiczyn), zjawisko to wiązało się z ruchliwością studentów pochodzących z tego regionu – podejmowali oni studia na Mazowszu (Płock, Połock i Warszawa) oraz w sąsiednich terenach Wielkiego Księstwa (Grodno, Brześć Litewski).

Wśród zakonników pochodzących spoza prowincji Koroniarze stanowili najliczniejszą grupę. W drugiej dekadzie XVII w. ich obecność wśród personelu prowincji litewskiej wynikała z potrzeby zasilania szeregów Towarzystwa wobec ograniczonej liczby powołań z terenu tej zakonnej jednostki administracyjnej. Jednakże do połowy stulecia, w wyniku wzrostu znaczenia Mazowszan, ich liczba zmniejszyła się znacznie. Ponownie korzystano z pomocy Koroniarzy w okresie powstania kozackiego i wojny polsko-rosyjskiej (1654–1667). Świadczy o tym zwiększenie się ich odsetka w katalogu z 1665 r. Wraz z normalizacją sytuacji w kraju ich liczba w stosunku do całego personelu malała. Zaczęła ona ponownie wzrastać dopiero w I połowie XVIII w. W okresie pokoju o rekrutacji Koroniarzy w szeregi prowincji litewskiej decydowała pierwszoplanowa rola Akademii Wileńskiej w życiu intelektualnym i naukowym kraju. Podjmowali na niej studia nie tylko Litwini, ale również obywatele koronni, zwłaszcza pochodzący z terenów graniczących z prowincją litewską. Po ukończeniu studiów wielu kandydatów zgłaszało się do wileńskiego nowicjatu, wskutek czego ich dalsza kariera odbywała się w szeregach prowincji litewskiej.

Ostatnią grupę wartą uwagi stanowią obcokrajowcy, których znaczenie słabło podczas badanego okresu. Odsetek zakonników pochodzących spoza granic Rzeczypospolitej spadł z poziomu prawie 9% poniżej 3% w pierwszych dekadach XVII w., a następnie nadal zmniejszał się przez kolejne dziesięciolecia. Przełom w tej tendencji nastąpił dopiero w XVIII stuleciu.

Zmiany wśród obcokrajowców należących do Towarzystwa dotyczyły także pochodzenia z poszczególnych krajów. W pierwszych dziesięcioleciach XVII w. do Towarzystwa wstępowali Hiszpanie, Włosi, Szkoci, a także obywatele krajów skandynawskich. W 1665 r. katalog wymieniał dwóch Francuzów związanych z dworem królowej Ludwiki Marii²⁸. W I połowie XVIII w. dominowali wśród cudzoziemców zakonnicy pochodzący z krajów habsburskich: Czech, Austrii, Węgier oraz Śląska. Okazjonalnie pojawiali się

²⁸ Byli to Adrian Jourdan, spowiednik królowej, oraz brat zakonny Antoni Champant. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995* (dalej: EWJ), red. L. Grzebień, Kraków 1996, s. 254.

też Saksończycy, w związku z polsko-saską unią personalną. Sytuacja ta uległa zmianie dopiero w latach sześćdziesiątych, u schyłku istnienia Towarzystwa, gdy do Rzeczypospolitej zaczęli coraz liczniej napływać jezuici z Francji²⁹.

RÓŻNICE W POTENCJALE POSZCZEGÓLNYCH REGIONÓW POD WZGLĘDEM POWOŁAŃ

Gdy zestawimy dane dotyczące obecności jezuitów w danym regionie z ich proveniencją geograficzną, zauważymy różnicę w potencjale poszczególnych ziem dawnej Rzeczypospolitej pod względem powołań duchownych. Na przykład w połowie XVII w. Mazowszanie stanowili więcej niż 30% personelu jednostki administracyjnej, podczas gdy w placówkach na Mazowszu rezydowało tylko nieco ponad 15% jezuitów prowincji litewskiej. Dysproporcja ta zmniejszyła się w XVIII w. na tle wspomnianego już spadku liczebności Mazowszan. Na ogół ponadprzeciętnie reprezentowani byli także Warmiacy: stanowili oni ok. 17% zakonników, mimo że w placówkach warmińskich i w Prusach Książęcych przebywało zaledwie ok. 10% personelu prowincji. Biorąc pod uwagę fakt, że jedyna placówka prowincji litewskiej na terenie Podlasia znajdowała się w Drohiczynie, możemy stwierdzić, że silnie obecni w zakonie byli także przedstawiciele tego regionu. W sposób nieco większy od ich zaangażowania – choć tylko nieznacznie – w terenie rekrutowano również Żmudzinów. Słabiej reprezentowani wśród personelu – w porównaniu z liczbą jezuitów działających w danym regionie – byli natomiast zakonnicy pochodzący z ziem ruskich Wielkiego Księstwa. Podobna była, przynajmniej w późniejszym okresie, sytuacja Inflantczyków i Kurlandczyków.

Opisane różnice leżały u podłoża mobilności geograficznej, która wyróżniała jezuitów na tle innych zakonów. Zjawisko to wiązało się z polityką personalną prowadzoną przez władze zakonne, które w wysyłaniu podwładnych do placówek daleko położonych od miejsca urodzenia upatrywały formę spełnienia misyjnego powołania Towarzystwa, a także sposób zwalczania regionalizmu w jego szeregach. W praktyce znaczący odsetek zakonników należących do placówek z terenu danego regionu pochodził spoza niego. Zależnie od okresu i części prowincji oscylował on na poziomie 30% lub 40%³⁰. Jednakże bywały również regiony bardziej odporne na

---

²⁹ S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków 1933 (reprint Kraków 2003), s. 68–69, 345–346, 491–493.

³⁰ A. Mariani, *Personaleinsatz und -mobilität in der litauischen Provinz der Gesellschaft Jesu im 18. Jahrhundert*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 2104, Heft 2, s. 197–200.

migracje zakonników. Jednym z nich była Warmia, gdzie ze względu na obowiązkową znajomość języka niemieckiego przedstawiciele miejscowej społeczności stanowili prawie całość personelu. W każdym razie – z uwagi na silniejszy potencjał zachodnich części prowincji – ruch jezuitów był skierowany przeważnie na Wschód. Wielu Mazowszan pracowało na ziemiach ruskich Wielkiego Księstwa, podczas gdy Warmiacy prowadzili duszpasterstwo wśród niemieckojęzycznej ludności większych miast, takich jak Wilno i Warszawa. Żmudzini z kolei zasilali personel placówek inflanckich dzięki łatwości, z jaką uczyli się języka łotewskiego³¹.

RÓŻNICE W LICZEBNOŚCI PRZEDSTAWICIELI POSZCZEGÓLNYCH REGIONÓW WŚRÓD KLERYKÓW I BRACI ZAKONNYCH

Analizowane dotąd zagadnienie proveniencji geograficznej jezuitów dobitnie świadczy o potencjale organizacyjnym i możliwościach rekrutacyjnych Towarzystwa na terenie danego regionu. Jednak elementem wskazującym na wpływy miejscowych społeczności w zakonie nie była liczebność jej przedstawicieli w stosunku do całego personelu prowincji, lecz przynależność tych osób do wąskiego grona decydentów. Z tego powodu należy zwrócić uwagę na powiązania między proveniencją geograficzną a pozycją zajmowaną w Towarzystwie (tab. 4a i 4b, wykresy 2 i 3).

Wewnątrz zakonu jezuitów istniał zasadniczy podział między klerykami a koadiutorami świeckimi. Do pierwszych zaliczali się księża oraz młodzież zakonna przygotowująca się do przyjęcia święceń kapłańskich poprzez studia filozoficzne i teologiczne. Koadiutorzy świeccy, zwani także braćmi zakonnymi, byli członkami Towarzystwa, którzy ze względu na brak wykształcenia pełnili zadania związane z zarządaniem domu lub jego dóbr³². Nowicjusze wchodzili w skład jednej lub drugiej grupy, zależnie od tego, czy w momencie przyjęcia do Towarzystwa zostali przeznaczeni do kariery duchowej, czy nie³³. W świetle sformułowanych uwag można stwierdzić, że większy odsetek przedstawicieli danego regionu wśród kleryków w porównaniu z koadiutorami świeckimi świadczy o ich dużym znaczeniu i wpływach na administrację prowincji.

³¹ Tamże, s. 197.

³² EWJ, s. 286–287; J. Kołacz, *Słownik języka i kultury...*, s. 65.

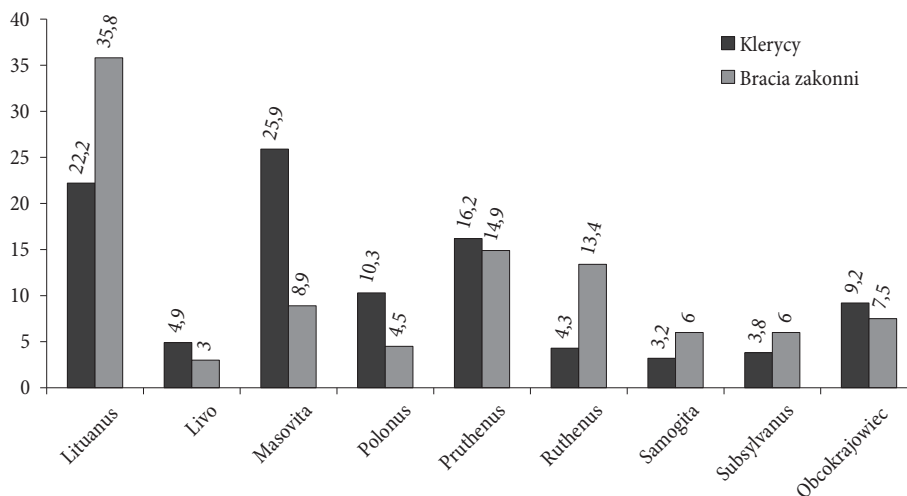
³³ Jednych określano mianem *novitii scholastici*, drugich zaś *novitii coadiutores*. Kołacz, *Słownik języka i kultury...*, s. 185.

Tab. 4a. Proweniencja geograficzna kleryków (Kl.) i braci zakonnych (BZ) według regionu (w liczbach bezwzględnych)

		Rok					
		1611	1645	1665	1700	1730	1757
Lituanus	Kl.	41	75	40	109	143	146
	BZ	24	48	30	42	75	88
Livo	Kl.	9	12	6	8	13	21
	BZ	3	6	1	5	1	6
Masovita	Kl.	48	156	75	82	78	82
	BZ	6	42	18	21	32	32
Polonus	Kl.	19	20	22	21	43	64
	BZ	3	16	6	8	18	30
Pruthenus	Kl.	30	66	53	98	89	127
	BZ	10	37	12	31	44	60
Ruthenus	Kl.	8	53	35	90	161	194
	BZ	9	26	12	32	65	55
Samogita	Kl.	7	32	22	53	44	53
	BZ	4	6	9	36	25	17
Subsylvanus	Kl.	6	15	11	28	45	57
	BZ	4	8	3	12	20	32
Obcokrajowiec	Kl.	17	9	7	4	5	16
	BZ	5	8	3	7	13	21
Ogólnie		253	635	365	687	914	1101

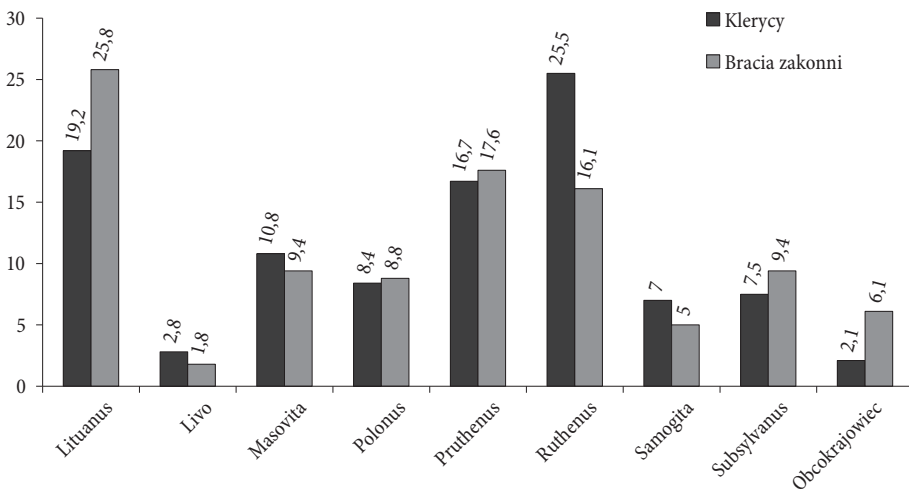
Wykres 2. Dysproporcja w odsetkach zakonników pochodzących w danego regionu w stosunku do ogółu kleryków i braci zakonnych w 1611 r.

Tab. 4b. Proweniencja geograficzna kleryków (KL.) i braci zakonnych (BZ) według regionu (w odsetkach)

		Rok					
		1611	1645	1665	1700	1730	1757
Lituanus	KL	22,2	17,1	14,8	22,1	23,0	19,2
	BZ	35,8	24,4	31,9	21,7	25,6	25,8
Livo	KL	4,9	2,7	2,2	1,6	2,1	2,8
	BZ	3,0	3,0	1,1	2,6	0,3	1,8
Masovita	KL	25,9	35,6	27,7	16,6	12,6	10,8
	BZ	8,9	21,3	19,1	10,8	11,0	9,4
Polonus	KL	10,3	4,6	8,1	4,3	6,9	8,4
	BZ	4,5	8,1	6,4	4,1	6,1	8,8
Pruthenus	KL	16,2	15,1	19,6	19,9	14,3	16,7
	BZ	14,9	18,8	12,8	16,0	15,0	17,6
Ruthenus	KL	4,3	12	12,9	18,3	25,9	25,5
	BZ	13,4	13,2	12,8	16,5	22,2	16,1
Samogita	KL	3,2	7,4	8,1	10,7	7,1	7,0
	BZ	6,0	3,0	9,5	18,6	8,6	5,0
Subsylvanus	KL	3,8	3,4	4,0	5,7	0,9	7,5
	BZ	6,0	4,1	3,2	6,1	4,4	9,4
Obcokrajowiec	KL	9,2	2,1	2,6	0,8	7,2	2,1
	BZ	7,5	4,1	3,2	3,6	6,8	6,1

Wykres 3. Dysproporcja w odsetkach zakonników pochodzących w danego regionu w stosunku do ogółu kleryków i braci zakonnych w 1757 r.

Na tle wspomnianego podziału kwestia pochodzenia społecznego zakonników nabiera szczególnego znaczenia. W miarę wzmocnienia własnej pozycji w społeczeństwie staropolskim zamożna szlachta ubiegała się o bardziej prestiżowe stanowiska w zakonie, których uzyskanie było uwarunkowane przyjęciem święceń kapłańskich po odbyciu długoletnich studiów. Tendencja ta nie spowodowała jednak całkowitego wyparcia osób pochodzenia mieszczańskiego. Świadczy o tym choćby przykład Warmii, gdzie z uwagi na ograniczoną liczebność szlachty personel zakonny rekrutował się przeważnie spośród mieszkańców miast.

Wyraźne dysproporcje rysowały się już na początku istnienia prowincji litewskiej. Wówczas Litwini i Rusini byli silniej reprezentowani wśród koadiutorów świeckich niż kleryków, co wskazuje na ich stosunkowo słabą pozycję. Jezuici pochodzący z Mazowsza, Warmii, a także z zagranicy tworzyli natomiast najbardziej wykwalifikowaną część personelu. Szczególnie Mazowszanie stanowili 25% kleryków, a mniej niż 10% braci zakonnych. Ta silna różnica, utrzymująca się jeszcze w 1645 r., została wyrównana wraz z osłabieniem pozycji Mazowszan w II połowie XVII stulecia. W przypadku Rusinów sytuacja zmieniła się diametralnie. O ile pierwotnie byli oni słabo wykwalifikowani, o tyle w połowie XVIII w. ich odsetek był znacznie większy wśród kleryków niż wśród koadiutorów świeckich. Podobnie jak w przypadku Mazowszan niekorzystnej zmianie uległa również proporcja obcokrajowców. Na początku XVII stulecia byli oni często profesorami filozofii i teologii, prowadzącymi intensywną działalność piśmienniczą na rzecz szerzenia idei kontrreformacji. W kolejnych dziesięcioleciach cudzoziemcy byli przeważnie braćmi zakonnymi. Mimo że nadal pełnili zadania wymagające wysokich kwalifikacji (np. aptekarza, malarza lub architekta), w których doskonalili się przed wstąpieniem do zakonu, to nie mieli już wpływu na zarząd prowincji.

KOMPETENCJE JĘZYKOWE ZAKONNIKÓW

Prowincja litewska Towarzystwa Jezusowego cechowała się istnieniem dwóch kręgów językowych: słowiańsko- i niemieckojęzycznego. Słowiański krąg językowy pokrywał się z terytorium dzisiejszej Polski, Białorusi oraz częściowo z Litwą. Do kręgu niemieckojęzycznego należeli natomiast mieszkańcy Warmii i Prus oraz potomkowie rycerstwa zakonnego zamieszkującego Inflanty. Zasięg regionalny miały natomiast inne języki: litewski, którym mówiła zarówno ludność chłopska, jak i szlachta na terenie Żmudzi i w pół-

nocnej części województwa trockiego i wileńskiego, oraz łotewski, używany przez chłopów inflanckich i kurlandzkich. Ponadto żywa była tradycja języka ruskiego, który do 1697 r. stanowił język urzędowy Wielkiego Księstwa. W wyniku postępującej polonizacji elit język ten stawał się jednak w coraz większym stopniu narzędziem komunikacji typowym dla ludności chłopskiej i biedoty miejskiej³⁴. Podobna tendencja – choć z różną intensywnością – zaznaczała się także w przypadku innych grup etnicznych, takich jak Tatarzy, Karaimi i Ormianie³⁵.

Zdecydowana większość XVIII-wiecznych jezuitów prowincji litewskiej posługiwała się równocześnie polskim i łacińskim. Ze względu na szeroki zasięg tych dwóch języków należy tu zrezygnować z uwzględnienia ich w statystyce. Warto jednak przypomnieć, że funkcje obydwu języków były pod wieloma względami komplementarne. Polski, będący językiem ojczystym dla większości zakonników, stanowił język komunikacji społecznej i politycznej i używany był przez jezuitów w kontaktach z elitami. Zajmował także coraz ważniejsze miejsce w szkolnictwie, o czym świadczą przykłady podawane podczas lekcji retoryki oraz wystawianie sztuk teatralnych w tym języku. Obok niego wciąż istotną rolę odgrywała jednak łacina³⁶. Stanowiła bowiem nie tylko język nabożeństwa katolickiego, ale też – zgodnie z prawodawstwem zakonnym – narzędzie komunikacji podczas lekcji szkolnych. Ponadto w języku łacińskim sporządzano dokumenty na potrzeby administracji zakonnej i prowadzono korespondencję z kurią generalną.

Pomimo tych różnorodnych funkcji obu języków znajomość polskiego i łaciny nie była powszechna. Jezuita pochodzący z niemieckojęzycznego obszaru prowincji nie zawsze władali językiem polskim, zwłaszcza na początku kariery. Ponieważ znajomość łaciny nabywano na drodze długoletnich studiów, kompetencje kleryków w tym zakresie różniły się od tych, jakimi dysponowali bracia zakonni. Podczas gdy pierwsi zawsze władali tym językiem, drudzy niekoniecznie go znali albo opanowali go tylko w niewielkim

³⁴ J. Jurkiewicz, *Polonizacja językowa szlachty w Wielkim Księstwie Litewskim u schyłku XVI wieku w świetle podpisów sędziów trybunalskich*, [w:] *Eruditio et interpretatio. Studia historyczne*, red. Z. Chodyła, Poznań 1997, s. 215–228; G. Sliesoriūnas, *Sejmiki nowogrodzkie w okresie bezkrólestwa 1696/97 r. a nadanie językowi polskiemu statusu urzędowego w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Polski czasów nowożytnych*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, Toruń 2002, s. 209–214.

³⁵ Swoją odrębność językową najbardziej zachowali Żydzi dzięki liczebności wspólnoty i posiadaniu rozwiniętych instytucji samorządowych.

³⁶ Na ten temat zob. *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, Warszawa 2004.

Tab. 5. Znajomość języków wśród jezuitów prowincji litewskiej w 1730 r.

	Ogólnie (914)		Klerycy (621)		Bracia zakonni (294)	
	L	%	L	%	L	%
Niemiecki	186	20,4	121	19,5	65	22,2
Litewski	170	18,6	107	17,2	63	21,5
Łotewski	42	4,6	33	5,3	9	3,1
Francuski	12	1,3	11	1,8	1	0,3
Włoski	8	0,9	7	1,1	1	0,3
Inne języki obce	10	1,1	10	1,6	0	0
Grecki i hebrajski	11	1,2	9	1,5	2	0,6

Tab. 6. Znajomość języków wśród jezuitów prowincji litewskiej w 1757 r.

	Ogólnie (1101)		Klerycy (760)		Bracia zakonni (341)	
	L	%	L	%	L	%
Niemiecki	288	26,2	184	24,2	104	30,5
Litewski	170	15,4	106	13,9	64	18,8
Francuski	59	5,3	53	7,0	6	1,8
Łotewski	50	4,5	40	5,3	10	2,9
Włoski	18	1,6	16	2,1	2	0,6
Inne języki obce	10	0,9	6	0,7	4	1,2
Grecki i hebrajski	14	1,3	14	1,8	0	0

stopniu, pozwalającym na udział w liturgii lub prowadzenie czynności związanych z gospodarstwem³⁷.

Informacje zawarte w katalogach trzyletnich prowincji litewskiej odzwierciedlają w pewnym stopniu mozaikę kulturową dawnej Rzeczypospolitej, odnotowywały one bowiem spośród języków narodowych znajomość polskiego, niemieckiego, litewskiego i łotewskiego (tab. 5 i 6). Powodu przywiązywania wagi do tych języków w dokumentach zakonnych należy upatrywać w fakcie, że właśnie w nich głoszone kazania w wielu placówkach. Bardzo rzadko pojawiają się natomiast informacje na temat znajomości języka ruskiego. Przypuszczać można, że bariera językowa między polskim

³⁷ W takich przypadkach katalogi określały kompetencje językowe za pomocą formuł: „aliquot scit linguae latinae”, „callet nonnullam linguam latinam”. Z racji piastowanego urzędu dobrą znajomością łaciny wyróżniali się aptekarze i prefekci burs muzycznych oraz koadiutorzy świeccy zajmujący się kwestiami prawnymi.

a wschodniosłowiańskimi dialektami nie była zbyt silna, dzięki czemu na co dzień jezuici mogli porozumieć się z własnymi poddanymi, używając kresowej polszczyzny³⁸. Opiekę duszpasterską nad chłopami zostawiano w coraz większym stopniu innym zakonom, wśród których pierwszoplanową rolę odgrywali bazylianie. W wyniku tej tendencji – jak można przypuszczać – znajomość języka ruskiego wśród jezuitów słabła. Za tą hipotezą przemawia fakt, że akta pierwotnie spisane w języku ruskim i przechowywane w archiwach wielu kolegiów w XVIII w. były systematycznie przepisywane na alfabet łaciński. Podobnie brakuje w XVIII-wiecznych katalogach informacji na temat znajomości języków innych mniejszości narodowych. Prawdopodobnie asymilacja językowa tych grup posunęła się tak dalece, że możliwe było prowadzenie katechezy w języku polskim.

Oprócz języków używanych przez ludność zamieszkującą Rzeczpospolitą były także języki dawne, niezbędne do przyswajania i przekazywania wiedzy. Popularny w okresie renesansu ideał człowieka trójjęzycznego (*homo trilinguis*) znajdował odzwierciedlenie również w kręgu jezuitów, którzy oprócz znajomości łaciny przywiązywali wagę do nauki greckiego i hebrajskiego. W Polsce recepcja tych dwóch języków była jednak słabsza niż w innych krajach ze względu na ich ograniczoną przydatność w życiu publicznym. Pomimo że gramatykę grecką omawiano już w szkołach średnich, to dopiero na studiach filozoficznych i teologicznych przywiązywano większą wagę do nauki języka greckiego³⁹. Jeszcze bardziej elitarny był język hebrajski, traktowany przede wszystkim jako język biblijny. Tylko kilku księży go opanowywało w związku ze studiami teologicznymi.

Ostatnią grupę tworzyły języki obce, używane zazwyczaj w krajach Europy Zachodniej. Kompetencje językowe w tym zakresie wiązały się z pobytami zagranicznymi jezuitów, które nie ustały nawet w okresie największego zamknięcia kulturowego Rzeczypospolitej. W katalogach odnotowywano najczęściej języki francuski i włoski, choć okazjonalnie wzmiankowano również o czeskim, węgierskim, rosyjskim oraz tureckim. Poza nielicznymi jezuitami pochodzenia obcego, którzy wnosili do Towarzystwa znajomość języków zdobytą już przed wstąpieniem do zakonu, w większości przypadków tych języków uczono się w życiu dorosłym, podczas kariery zakonnej. Tradycyj-

³⁸ Zob. B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w. Na podstawie rękopisów Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapiehy*, Wrocław 1983.

³⁹ S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie...*, s. 45.

nie znajomość francuskiego była efektem aktywności jezuitów w kręgu elit⁴⁰. Wzrost znaczenia tego języka jako narzędzia komunikacji wśród wyższych warstw społecznych, połączony z fascynacją francuszczyzną w okresie długiego panowania Króla Słońce, nie ominął dworów magnackich, na których jezuita często pracowali jako spowiednicy i kaznodzieje. Popularność włoskiego wynikała natomiast z pobytów zakonników w Rzymie, związanych ze sprawowaniem urzędów w kurii generalnej lub funkcji penitencjariuszy⁴¹.

W okresie reformy szkolnej, rozpoczętej w latach trzydziestych XVIII w., znajomość języków zachodnioeuropejskich stała się również efektem kursów prowadzonych przy kilku placówkach prowincji litewskiej. Korzystała z nich przede wszystkim młodzież świecka, spośród której rekrutowali się także przyszli jezuita. Do oferty dydaktycznej kolegów jezuickich należały język francuski i niemiecki⁴². Przyswajaniu tych dwóch języków sprzyjały ponadto zagraniczne studia scholastyków jezuickich we Francji (Paryż, Lyon lub Marsylia) i w krajach habsburskich (Praga, Wiedeń oraz Graz) oraz towarzyszenie młodym magnatom podczas podróży kawalerskiej w roli opiekunów⁴³. Wzrastał równocześnie poziom znajomości języka włoskiego – z jednej strony w wyniku kursów teologicznych podejmowanych przez jezuitów na Uniwersytecie Gregoriańskim, z drugiej zaś dzięki wzmocnionej obecności zakonnego personelu administracyjnego w Wiecznym Mieście po powołaniu w 1755 r. asystencji polskiej.

⁴⁰ Według anonimowego autora nekrologu Jozafat Sokołowski nauczył się tego języka podczas sprawowania urzędu kapelana na dworze Mikołaja Faustyna Radziwiłła w celu słuchania spowiedzi. ARSI, Litwania, nr 65, s. 205.

⁴¹ Jezuita litewscy obsługiwali bazylikę św. Piotra w Rzymie, podczas gdy ich współpracownicy koronni pracowali w Loreto. Zob. J. Wicki, *Le „Memorie” dei penitenzieri gesuiti di S. Pietro*, AHSI 1989, nr 114, s. 263–313; L. Grzebień, *Polscy penitencjarze w Loreto*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1989, z. 1, s. 247–256.

⁴² Kurs języka francuskiego prowadzono od 1730 r. przy Akademii Wileńskiej, od 1738 r. w Warszawie. Od końca lat czterdziestych tego typu zajęcia rozpowszechniły się również w innych kolegiach, usytuowanych w mniejszych miastach. Język niemiecki pojawił się po raz pierwszy w Warszawie i w Wilnie w 1739 r. ARSI, Litwania, nr 58, *passim*. Ogólnie na temat francuskiego w szkołach zob. A. Nikliborc, *L'enseignement du français dans les écoles polonaises au XVIIIe siècle*, Wrocław 1962.

⁴³ S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie...*, s. 59–68. Preceptorem młodego Józefa Jerzego Hylzena podczas podróży zagranicznej był Karol Wyrwicz, późniejszy regens warszawskiego kolegium szlacheckiego. Zob. *Juozapo Jurgio Hilzeno 1752–1754 metų kelionės dienoraštis – Dziennik podróży Józefa Jerzego Hylzena z lat 1752–1754*, sudarė A. Pacevičius, parengė J. Orzel, A. Pacevičius, S. Roszak, Vilnius 2013.

Zestawienie danych statystycznych opracowanych na podstawie katalogów trzyletnich z 1730 i z 1757 r. unaocznia efekty reformy szkolnictwa jezuitów. O kilka punktów wzrósł odsetek jezuitów władających francuskim i niemieckim. Pierwszy z nich awansował z czwartego na trzecie miejsce spośród języków narodowych najczęściej używanych przez zakonników, wyprzedzając język łotewski.

Innym aspektem, na który należy zwrócić uwagę, jest różnica w poziomie znajomości języków pomiędzy klerykami a braćmi zakonnymi. Niemiecki i litewski były bardziej rozpowszechnione wśród koadiutorów świeckich niż wśród księży lub scholastyków. W przypadku języka germańskiego fakt ten można tłumaczyć pochodzeniem społecznym wielu braci zakonnych z warstw mieszczańskich. Znajomość litewskiego należy wiązać z drobno-szlacheckim rodowodem wielu jezuitów urodzonych na ziemiach rdzennie litewskich Wielkiego Księstwa. Francuski i włoski były natomiast domeną kleryków, ponieważ kompetencje w tym zakresie stanowiły efekt długoletniej formacji lub pełnienia wysokich urzędów zakonnych w kręgu dworu magnackiego lub u boku generała w Rzymie. Nietypowa była sytuacja łotewskiego i innych języków słowiańskich (w tym przede wszystkim rosyjskiego), których uczono się w celu prowadzenia duszpasterstwa. Z tego powodu stanowiły one specjalność księży, którzy właśnie angażowali się w pracę misyjną. W przypadku łotewskiego należy także podkreślić, że liczba zakonników władających tym językiem była większa niż rodowitych Inflantczyków. Z powodu niewielkiej liczby powołań wyłaniających się na w Inflantach zapotrzebowanie na duszpasterzy zaspakajano przysyłaniem jezuitów z innych regionów, w tym przede wszystkim ze Żmudzi.

Podsumowując, należy stwierdzić, że zmiany zachodzące w kręgu personelu prowincji litewskiej potwierdzają tezę o inkulturacji zakonu jezuitów. Spadek liczby cudzoziemców, wielokrotnie podkreślany w literaturze, jest charakterystycznym zjawiskiem, ale nie stanowi jedyne przejawy tej tendencji. Dzieje prowincji litewskiej można podzielić na dwa okresy, pokrywające się z XVII w. i z I połową kolejnego stulecia. Pierwszy był cechowany wzrastającym znaczeniem przedstawicieli zachodnich terenów prowincji litewskiej, nienależących do Wielkiego Księstwa. Świadczy o tym dominująca pozycja Mazowszan zdobyta kosztem jezuitów wywodzących się spoza prowincji. W XVIII w. zaznaczył się wzrost wpływów przedstawicieli społeczności szlacheckiej ze wschodnich terenów Rzeczypospolitej. Pierwsze oznaki tej tendencji pojawiły się już w poprzednim stuleciu, jed-

nakże konsekwencje wojny polsko-rosyjskiej z lat 1654–1667 zahamowały ten rozwój. Dwuczłonowość badanego okresu wskazuje także wyraźnie na swego rodzaju asynchronizm cechujący życie kulturowe i społeczne dawnej Rzeczypospolitej, działalność jezuitów na ziemiach ruskich Wielkiego Księstwa przyniosła bowiem efekty w postaci zwiększonej liczby powołań zakonnych dopiero z opóźnieniem kilkudziesięciu lat.

Przynależność jezuitów określanych mianem *rutheni* do prowincji litewskiej pozwala równocześnie stwierdzić, że – wbrew poglądom powielanym w historiografii, zwłaszcza dawniejszej – ojcowie Towarzystwa nie byli obcym ciałem w społeczeństwie staropolskim, lecz wkomponowali się w nie, nawiązując bliskie kontakty z lokalną elitą i przyczyniając się do jej ukształtowania. Socjologiczna przyległość jezuitów do szlachty wpływała również na zmiany w profilu aktywności zakonu. Niewątpliwie zmniejszyło się zaangażowanie jezuitów w duszpasterstwo wśród ludności chłopskiej, pozostającej pod wpływem chrześcijaństwa wschodniego. Tendencja ta szła w parze ze spadkiem zainteresowania kondycją tej warstwy społecznej, o którą profesorowie Akademii Wileńskiej wyrażali troskę jeszcze w I połowie XVII stulecia⁴⁴. W warstwie źródeł tendencja ta znalazła odzwierciedlenie w pomijaniu informacji na temat znajomości języka ruskiego w wielu katalogach XVIII-wiecznych.

Pomimo zwiększania się dystansu między jezuitami a dolnymi warstwami społeczeństwa staropolskiego można stwierdzić, że im silniej przedstawiciele zamożnej szlachty angażowali się w życie zgromadzenia, tym bardziej prowincja litewska otwierała się na świat zewnętrzny. Świadczy o tym choćby wprowadzenie języków obcych do programu nauczania, niejako wymuszone konkurencją innych zakonów, ale równocześnie wspierane przez bardziej światłą część elity. Zmiany te odcisnęły piętno na edukacji nie tylko młodzieży świeckiej, ale również kandydatów do zakonu, którzy w dużej mierze byli absolwentami kolegów jezuickich. Wstępowali oni do Towarzystwa, posiadając głębszą świadomość i lepsze rozeznanie w zakresie nowości kulturowych, jakie pojawiały się w krajach zachodnioeuropejskich.

⁴⁴ S. Pyszka, *Professori di Vilna in difesa dei diritti umani dei contadini negli anni dal 1607 al 1657*, Roma 1987.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Loyola I., *Konstytucje Towarzystwa Jezusowego wraz z przypisami Kongregacji Generalnej XXXIV oraz normy uzupełniające zatwierdzone przez tę samą Kongregację*, Kraków 2001, § 3.
- Kitowicz J., *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, oprac. R. Pollak, Wrocław 1951.

OPRACOWANIA

- Bednarski S., *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków 1933 (reprint Kraków 2003).
- Demoustier A., *Les Catalogues du Personnel de la Province de Lyon en 1587, 1606 et 1636*, „Archivum Historicum Societatis Iesu” 1973, nr 83, s. 3–105; 1974, nr 85, s. 3–84
- Dompnier B., *L'activité missionnaire des Jésuites de la Province de Lyon dans la première moitié du XVIIe siècle. Essai d'analyse des „Catalogi”*, „Melanges de l'École Française à Rome” 1985, vol. 97, nr 2, s. 941–955.
- Friedrich M., *Der lange Arm Roms? Globale Verwaltung und Kommunikation im Jesuitenorden 1540–1773*, Frankfurt am Main – New York 2011.
- Encyklopedia katolicka*, t. 1, red. F. Gryglewicz, Lublin 1973; t. 7, red. S. Wielgus, Lublin 1997.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, red. L. Grzebień, Kraków 1996
- „*Examina novitiorum*” (Egzaminy nowicjuszków) jezuitów z Braniewa z lat 1569–1574, wstęp i oprac. J. Łukaszewska-Haberkowa, Kraków 2012.
- Flaga J., *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i w XVIII wieku*, Lublin 1998.
- Grzebień L., *Polscy penitencjarze w Loreto*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 1989, z. 1, s. 247–256.
- Juozapo Jurgio Hilzeno 1752–1754 metų kelionės dienoraštis – Dziennik podróży Józefa Jerzego Hylzena z lat 1752–1754*, sudarė A. Pacevičius, parengė J. Orzeł, A. Pacevičius, S. Roszak, Vilnius 2013.
- Jurkiewicz J., *Polonizacja językowa szlachty w Wielkim Księstwie Litewskim u schyłku XVI wieku w świetle podpisów sędziów trybunalskich*, [w:] *Eruditio et interpretatio. Studia historyczne*, red. Z. Chodyła, Poznań 1997, s. 215–228.
- Kołac J., *Słownik języka i kultury jezuitów polskich*, Kraków 2006.
- Lühr G., *Die Matrikel des päpstlichen Seminars zu Braunsberg 1578–1798*, Königsberg 1925.
- Lühr G., *Die Schüler des Braunsberger Gymnasiums von 1694 bis 1776 nach dem Album Scholasticorum Braunsbergense*, Braunsberg 1934.
- Lukács L., *Le catalogue modèle de père Lainez (1545)*, „Archivum Historicum Societatis Iesu” 1957, nr 51, s. 57–66.
- Łacina jako język elit*, red. J. Axer, Warszawa 2004.
- Łukaszewska-Haberkowa J., *Pierwsze pokolenie polskich jezuitów w świetle biografii i egzaminów*, Kraków 2013.

- Mariani A., *Jezuici w Inflantach i w Kurlandii (1700–1773). Między wielką polityką a elitą lokalną*, „Zapiski Historyczne” 2012, z. 4, s. 113–138.
- Mariani A., *Między Płockiem a Połockiem. Powstanie prowincji mazowieckiej Towarzystwa Jezusowego jako wspólny efekt jezuickiej rutyny rządzenia i ingerencji magnaterii*, [w:] *Nowożytnicze Zeszyty Historyczne*, z. 5: *Religia w epoce nowożytnej XVI–XVIII w. Polityka – społeczeństwo – kultura*, red. E. Kaźmierczyk, Kraków 2013, s. 111–133.
- Mariani A., *Personaleinsatz und -mobilität in der litauischen Provinz der Gesellschaft Jesu im 18. Jahrhundert*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 2104, Heft 2, s. 163–213.
- Natoński B., *Szkolnictwo jezuickie w Polsce w dobie kontrreformacji*, [w:] *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce: wybór artykułów*, oprac. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 29–57.
- Obirek S., *Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564–1668. Działalność religijna, społeczno-kulturalna i polityczna*, Kraków 1996.
- Nikliborc A., *L'enseignement du français dans les écoles polonaises au XVIIIe siècle*, Wrocław 1962.
- Obirek S., *Swoista inkulturacja – jezuici i polski sarmatyzm*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 1998, z. 1, s. 71–77.
- O'Malley J., *Pierwsi jezuici*, tłum. F. Rzepka i in., Kraków 1999.
- Piechnik L., *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 3: *Próby odnowy akademii wileńskiej po kłeskach potopu i okres kryzysu 1655–1730*, Rzym 1987.
- Polonica w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego*, red. A. Bieś, t. 2: *Lituania*, Kraków 2003.
- Pyszka S., *Professori di Vilna in difesa dei diritti umani dei contadini negli anni dal 1607 al 1657*, Roma 1987.
- Rok B., *Mniejszości narodowe i religijne w Rzeczypospolitej w czasach saskich. Stan badań i postulaty badawcze*, [w:] *Między barokiem a oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 1996, s. 71–84.
- Serwański M., *Présence de la langue française en Pologne aux XVIe et XVIIe siècles*, [w:] *Les langues étrangères en Europe. Apprentissage et pratiques (1450–1700)*, ed. M. Zuili, S. Baddeley, J.F. Chappuit, Paris 2012, s. 195–204.
- Serwański M., Napierała K., *The Presence of Francophonie in Poland from the Sixteenth Century to the Eighteenth*, [w:] *European Francophonie. The Social, Political and Cultural History of an International Prestige Language*, ed. V. Rjéoutski, G. Argent, D. Oxford, Oxford i in. 2014, s. 307–335.
- Sliesoriūnas G., *Sejmiki nowogródzkie w okresie bezkrólewia 1696/97 r. a nadanie językowi polskiemu statusu urzędowego w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Polski czasów nowożytnych*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, Toruń 2002, s. 209–214.
- Smolińska B., *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w. Na podstawie rękopisów Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapiehy*, Wrocław 1983.
- Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 1–6, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010–2013.

- Szilas L., *Die österreichische Jesuitenprovinz im J. 1773. Eine historisch-statistische Untersuchung*, „Archivum Historicum Societatis Iesu” 1978, nr 93, s. 97–158; nr 94, s. 297–349.
- Wicki J., *Le „Memorie” dei penitenzieri gesuiti di S. Pietro*, „Archivum Historicum Societatis Iesu” 1989, nr 114, s. 263–313.
- Załęski S., *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 1, Kraków 1905.

Summary

Geographical Provenance and Linguistic Competence of Jesuits of the Lithuanian Province. Contribution to Research on the Multicultural Character of the Commonwealth in the 17th and 18th Centuries

The paper deals with the geographical origin and the knowledge of modern languages among the personnel of the Lithuanian Province of the Society of Jesus from its creation in 1608 until its partition in 1758. The analysis of the mentioned issues delivers an answer to the question about the adaptation of the religious Order to the social and cultural conditions of the Polish-Lithuanian Commonwealth. As far as the geographical origin is concerned, the author draws the attention on the connection between the development of the school network and the recruitment of the Order's candidates. Changes in the personnel structure also took place, such as the growth of the number of Jesuits born within the Province borders. This occurred at cost of foreigners and people coming from the Western parts of the Commonwealth. Language skills, shaping the pastoral activity of the Order, depended either on the geographical provenance (in the case of Lithuanian, Latvian and to a great extent also German) or formation (Italian and French). The latter became popular among Jesuits in the 18th century. This process was related not only to the increasing influence of French culture in the Commonwealth, but also to the reform of the Jesuit school system.

Translated by Author